

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ на сучасному етапі розвитку продуктивних сил

заміни застарілої техніки і технології новими відкриваються широкі можливості для зменшення негативного впливу виробничої діяльності на природу.

Україна здобула статус незалежної держави і вступила в новий історичний період свого розвитку. За природними умовами вона є однією з багатих країн світу. Територія України займає площу 60354,9 тис га. Близько 95% її території — рівнинна частина, а на долю гірських територій Карпат та Криму припадає лише 5%. Ліси займають 17,6% її території.

Географічне положення України сприятливе у природно-ресурсному відношенні. За різноманітністю і багатством мінерально-сировинної бази можна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості й агропромислового комплексу. Україна виробляє близько 5% світового обсягу мінеральної сировини. На її території розвідано близько 8 тисяч родовищ, майже 90 видів корисних копалин. Багато родовищ залягають у вигідних географічних і еколого-економічних умовах, що підвищує їхню цінність.

За запасами окремих корисних копалин Україна випереджає такі розвинуті країни, як США, Канада, Англія, Німеччину та інші. Це ставить її в ряд країн, які при дбайливому ставленні до своїх надр можуть в основному забезпечити свої потреби за рахунок власної сировини і вийти для її реалізації на міжнародний рівень. Просторовість території і багатство при-

родних ресурсів сприяли розвитку України по екстенсивному шляху, що веде до розтрати природно-ресурсного потенціалу.

Світова площа орних земель на початок 90-х років ХХ століття (за даними ФАО) становила 1,345 млрд га, а розораність сільськогосподарських угідь — 27,9%. Україна достатньо мірою забезпечена орними землями, однак кількість орної землі у розрахунку на 1 жителя не корелює з рівнем продовольчого забезпечення населення, оскільки останній показник залежить не тільки від площі земельних ресурсів та родючості ґрунтів, а й від рівня культури землеробства, структури посівів, економіки країни, розвитку переробної промисловості, соціальних умов і рівня життя.

Україна відзначається високим рівнем сільськогосподарської освоєності (рис. 1). Але співвідношення в різних природних зонах неоднакове. В зоні мішаних лісів сільськогосподарська освоєність менша, ніж у лісостеповій та степовій зонах.

Починаючи з 1990 року, в Україні простежується тенденція до зменшення сільськогосподарської освоєності земельного фонду. Це пояснюється тим, що впродовж останніх десятиріч площі сільськогосподарських угідь і ріллі зменшуються. Так, у 1990 році площа сільськогосподарських угідь становила 42,0 млн га, тоді як на початок 2012 року вона становить 41,6 млн га. Це пояснюється відведенням земель підприємствам, установам та організаціям для несільськогосподарських потреб, вилученням земель для створення захисних лісових насаджень, переведенням в не-

Впровадження у виробництво нових досягнень науки і техніки, поява нових технологій, енергоджерел призвели до змін у житті суспільства, посилили антропогенний вплив на природу, що має суперечливий характер. У ньому переплітаються позитивні й негативні явища. З одного боку, вдосконалення технологій і зростання виробництва сприяють більш повному задоволенню потреб населення, раціональному використанню природних ресурсів, збільшенню виробництва продуктів харчування та ін. З іншого — забруднюється природне середовище, знищуються ліси, посилюється ерозія ґрунтів, випадають кислотні дощі, зменшується озоновий шар землі, погіршується стан здоров'я людей тощо.

Зростаючі потреби суспільства й виробництва обумовлюють подальше прискорення темпів науково-технічного прогресу. Цілком зрозуміло, що чим вищий історичний етап розвитку суспільства, тим більше стан природного середовища детермінується людською діяльністю. В умовах структурної перебудови економіки України,

сільськогосподарські угіддя, для внутрігосподарського будівництва тощо.

Площа ріллі за цей же період зменшилася з 33,6 до 32,5 млн га за рахунок консервації деградованих і малородючих ґрунтів, пере-

ведення малопродуктивної ріллі в сіножаті й пасовища. Скорочення ріллі, що залишиться в інтенсивному обробітку, не призведе до зменшення обсягів товарної рослинницької продукції при раціональному її використанні.

Вилучення малопродуктивних земель (деградованих, малородючих, низькотехнологічних тощо) з обробітку зумовлює не тільки зменшення екологічного ризику, а й припинення розтрати коштів, ресурсів праці. Світовий досвід показує, що підвищення ефективності сільського господарства як галузі можливе лише за умов інтенсивного використання високородючих ґрунтів і зниження вкладень у малопродуктивні землі.

Одним з важливих показників, що характеризують наявність придатних для ведення сільського господарства земель, є землезабезпеченість (площа продуктивних земель з розрахунку на 1 жителя). За даними Держземсвідчення площі сільськогосподарських угідь і ріллі на 1 жителя України з 1960 року зменшуються (рис. 2).

Певна стабілізація землезабезпеченості останніми роками в Україні пояснюється переважанням темпів зменшення чисельності населення над темпами скорочення площі продуктивних угідь. У перспективі передбачається зниження землезабезпеченості в Україні у зв'язку з вилученням частини малопродуктивних угідь з господарського обігу. Це змусить вести пошук шляхів інтенсифікації екологічно безпечного землеробства, збереження і відтворення родючості ґрунтів.

Серед європейських країн за рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями Україна посідає друге місце. Площа сільськогосподарських угідь на одного жителя в середньому по Європі становить 0,43 га і ріллі 0,24 га, тоді як в Україні — 0,81 і 0,71 відповідно, що визначає її як одну з найбільш землезабезпечених країн світу. Однак продуктивні землі не завжди використовуються ефективно, відбувається їх деградація, знижується родючість ґрунтів, а відновлення корисних властивостей потребує великих витрат.

Рис. 1

ДИНАМІКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ, %

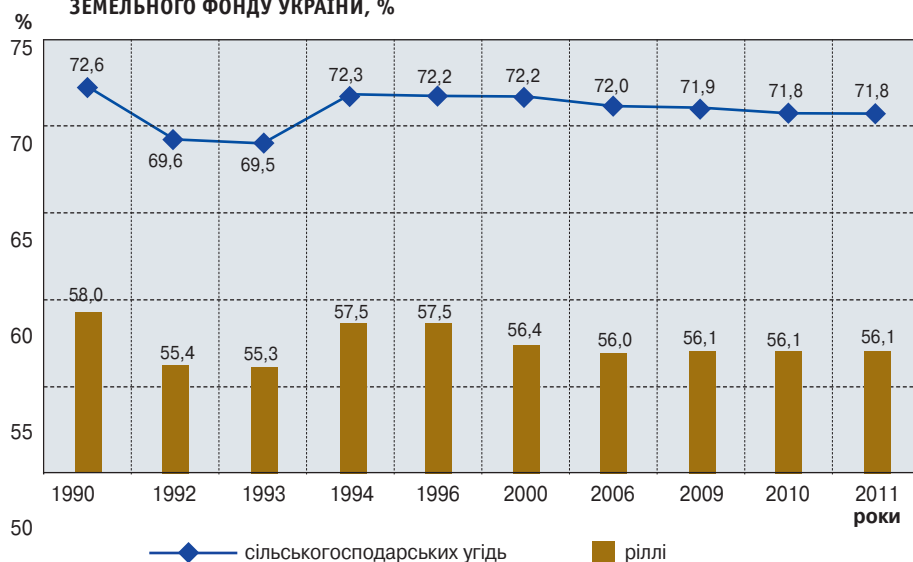
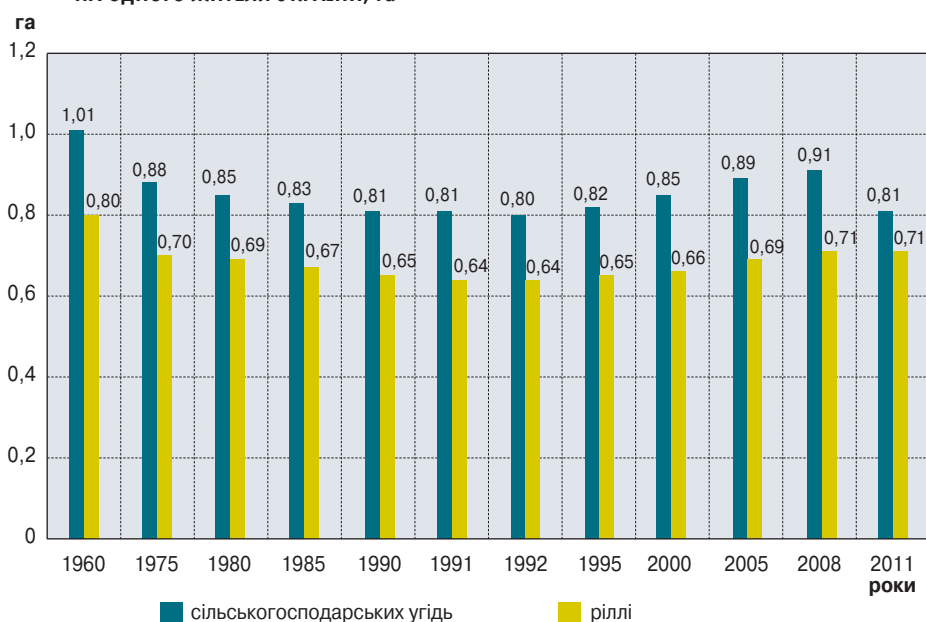

Рис. 2

ПЛОЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ І РІЛЛІ З РОЗРАХУНКУ НА ОДНОГО ЖИТЕЛЯ УКРАЇНИ, га

Дані про площі сільськогосподарських угідь і ріллі на одного жителя в окремих країнах свідчать, що за цими показниками Україна поступається Канаді, США, Росії (табл. 1).

Нераціональне сільськогосподарське виробництво завдає великої шкоди навколишньому середовищу взагалі та земельним ресурсам зокрема. Так, у XIX ст. розвиток землеробства в Україні здійснювався екстенсивним шляхом. У результаті маємо найвищу розораність сільськогосподарських угідь в Європі, яка становить 78,2 відсотка. У 1950 році питома вага землі в обробітку зай-

мала 74%, в тому числі ріллі 60%, багаторічних насаджень — 1,1, сіножатей — 5,3 і пасовищ — 0,5%, тоді як на 01.01.2012 р. — 68,9%, 53,8%, 1,5%, 4,0% і 9,1% відповідно.

Існують різні погляди вчених до визначення оптимальної структури земельних угідь. За підрахунками д.е.н. І.А. Розумного, в Україні загальна площа сільськогосподарських угідь повинна становити 60-65%, лісів — 17%, а заповідно-охоронні землі — 10% загального земельного фонду. Інші вчені (В.М.Патика, В.А.Соломаха) за ідеальне пропонують співвідношення угідь, в якому рілля становить 1, природні кормові угіддя — 1,6, ліси

— 3,6. Станом на 1 січня 2012 р. зазначене співвідношення становить 1: 0,2 : 0,3 (табл.3).

Одночасно з розорюванням луків і пасовищ, а також освоєнням схилених земель, відбувалося затоплення значних площ земель внаслідок будівництва водосховищ на Дніпрі. Всього за повоєнний період було затоплено майже 1,2 млн га сільськогосподарських угідь. Це порушило екологічну рівновагу між окремими видами угідь (орними землями, луками і пасовищами, лісами, болотами і водними екосистемами), призвело до збільшення берегової смуги, в результаті чого руйнуються і втрачаються родючі землі.

Таблиця 1

ПЛОЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ НА ОДНОГО ЖИТЕЛЯ В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Країни	Сільськогосподарські угіддя	Рілля
Австрія	0,44	0,18
Бельгія	0,14	0,07
Білорусь	0,90	0,60
Болгарія	0,71	0,48
Великобританія	0,29	0,10
Греція	0,84	0,23
Данія	0,51	0,45
Іспанія	0,79	0,40
Італія	0,27	0,14
Канада	2,49	1,54
Китай	0,41	0,08
Нідерланди	0,13	0,06
Німеччина	0,21	0,14
Польща	0,48	0,37
Росія	1,49	0,88
Румунія	0,65	0,41
США	1,62	0,71
Угорщина	0,60	0,46
Фінляндія	0,53	0,51
Франція	0,52	0,32
Швеція	0,38	0,31
Швейцарія	0,22	0,06

Таблиця 2

ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРИ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Показники	Роки (на початок року)						
	1961	1990*	2001	2003	2006	2010	2011
Сільськогосподарська освоєність земельного фонду, %	73,1	72,6	72,2	72,2	72,0	71,8	71,8
Розораність земельного фонду, %	58,0	58,0	56,2	56,2	56,0	56,1	56,1
Лісистість земельного фонду, % (до загальної площі території)	14,8	15,4	17,3	17,3	17,4	17,6	17,6
Структура сільськогосподарських угідь, %:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Рілля	79,4	79,9	77,8	77,8	77,8	78,1	78,1
Перелogi		5,0	1,1	0,9	1,1	0,7	0,7
Багаторічні насадження	2,8	2,5	2,2	2,1	2,1	2,2	2,1
Сіножаті та пасовища	17,8	17,6	18,9	19,1	19,0	19,0	19,1

*станом на 01.11.1990 року

Таблиця 3

СТРУКТУРА ПОСІВНИХ ПЛОЩ В УКРАЇНІ (У ВСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ)

Культури	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Уся посівна площа, тис. га	32406	30963	27173	26044	27133	26990	26952	27671
Питома вага посівних площ окремих культур, %								
зернові і зернобобові, всього	45,0	45,7	50,2	57,6	57,6	58,7	56,0	56,8
соняшник	5,0	6,5	10,8	14,3	15,8	15,7	17,0	17,1
картопля	4,4	4,9	5,9	5,8	5,2	5,2	5,2	5,2
цукровий буряк	4,9	4,7	3,1	2,5	1,4	1,2	1,9	1,9
ріпак	0,2	0,1	0,7	0,7	5,2	3,9	3,4	3,1
соя	0,3	0,1	0,2	1,7	2,1	2,4	4,0	4,1
олійні культури	5,7	6,8	12,0	17,4	23,4	22,9	25,0	24,8
кормові культури	37,0	35,1	25,9	14,3	10,1	9,8	9,6	9,0
у т.ч. багаторічні трави	12,3	12,6	10,9	6,5	5,0	4,8	4,6	3,3

Екстенсивний розвиток сільського господарства, перенасичення посівів ґрунто-виснажливими сільськогосподарськими культурами, розміщення їх без достатнього врахування природних умов, зведення до мінімуму ґрунто-відтворювальних сільськогосподарських культур (зернобобових, однорічних і багаторічних трав), багаторазовий обробіток ґрунту важкою технікою призвели до його інтенсивного руйнування та деградації. Відбувається переущільнення ґрунтів внаслідок інтенсивного механічного обробітку.

Через надмірний тиск ходових систем сільськогосподарської техніки переущільнення може відбуватися практично на будь-якому ґрунті, але ступінь його буде різною. Академік В.В.Медведев стверджує, що майже на усій території лісостепової і степової зони України небезпека схильності ґрунтів до переущільнення є дуже, або навіть надзвичайно сильною.

Слід відмітити, що протягом найближчого півстоліття в більшості країн простежуються втрати посівних площ. В Україні за період 1990 — 2012 рр. посівні площі скоротилися з 32,4 до 27,7 млн га, що зумовлено проблемами економічного та екологічного характеру. За даними Держземагентства результати перевірок використання земель сільськогосподарського призначення показують, що нині не використовуються значні площі сільськогосподарських угідь, у тому числі ріллі.

Негативним явищем у зміні структури посівних площ в Україні (з 1990 року) є зменшення частки кормових культур, зокрема, посівів однорічних і багаторічних трав, і збільшення більш ніж у тричі питомої ваги посівних площ під соняшником (табл. 2), що призводить до зниження вмісту гумусу та інших елементів живлення рослин.

Особливо слід заголосити увагу на наслідках сучасного перенасичення посівних площ такими культурами, як соняшник, ріпак. Згідно з науково обґрунтованими сівозмiнами соняшник можна вирощувати на попередньому полі через 6-7 років. Але є багато випадків, коли його сіють через 1-2 роки, або ж без перерви кілька років на одному полі.

За дослідженнями доктора біологічних наук М.М. Мірошніченко, перенасичення посівних площ соняшником сприяє посиленню деградаційних процесів у ґрунтах за таких причин:

- збільшення кількості механічного обробітку ґрунту призводить до збільшення брилистих фракцій, при цьому навіть у добре структуризованому чорноземі типовою кількістю брил досягає 20%, пилу — 10%. Погіршення якості структури обумовлює зниження її водостійкості до 10%;
- значне висушування ґрунту у товщі до 2,5-3 м. На створення 1 ц насіння соняшник витрачає 160-180 т води (кукурудза на 1 ц зерна витрачає лише 100 т води).
- різке збільшення мінералізації гумусу. Під соняшником за 1 рік в ґрунтах України мінералізується на одному гектарі 2 т гумусу, тоді як під культурами суцільного посіву — 0,5-0,7 т/га, а враховуючи ще й чистий пар, який раніше завжди мав бути за соняшником, із мінералізацією гумусу 2,5 т/га за рік, то за два роки буде мінералізовано вже 4,5 т/га;
- більше поглинання і винос із ґрунту поживних речовин. У середньому за 1 рік винос поживних речовин соняшником в Україні становить 215 кг/га NPK, що на 50-60 кг/га перевищує винос іншими польовими культурами, а разом із підсиленою мінералізацією гумусу підвищує рівень збіднення родючості ґрунту.

Такий же (а за азотом — майже вдвічі більший) дуже високий винос поживних речовин характерний і для ріпаку, який аж ніяк не сприяє підвищенню родючості ґрунтів.

Отже, негативний стан використання земель України вимагає невідкладних заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, збереження та формування культурного агроландшафту. У кожній екосистемі має бути своє, науково-обґрунтоване співвідношення між орними землями, лісами, луками, болотами, водоймами, що збереже довкілля.

Тому в сучасних умовах господарювання велике значення набуває питання охорони земель. Правове його регулювання здійснюється відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, Закону України «Про охорону земель», інших нормативно-правових актів, які приймаються відповідно до них.

З 1 січня 2013 року набуде чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України по збереженню родючості ґрунтів» від 04.06.2009 №1443-V, яким будуть внесені зміни до Земельного кодексу України, Кодексу України про адміністративні пра-

впорухення, до законів України «Про охорону земель», «Про землеустрій».

Суть цих змін полягає в тому, що земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва повинні використовуватися відповідно до розроблених і затверджених в установленому порядку проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмiни та впорядкування угідь і передбачають заходи по охороні земель.

У проектах землеустрою повинні міститися нормативи оптимального співвідношення культур в сівозмiнах, які визначають структуру посівних площ для певного природно-сільськогосподарського регіону та перелік встановлених культур для вирощування. Такі нормативи затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 №164.

Ніна СОЛОВ'ЯНЕНКО

Київ